БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Институт за изследване на населението и човека
Департамент „Психология“

Любомир Руменов Драганов

ВЯРВАНЕ В СПРАВЕДЛИВ СВЯТ И ЖИЗНЕНИ ИСТОРИИ

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за придобиване на образователната и научна степен „доктор“ по научна специалност 3.2. „Психология“

Научно жури:
проф. д-р Йоланда Зографова
доц. д-р Валери Тодоров
проф.дн. Маргарита Бакрачева
проф. д-р Велислава Чавдарова
доц. дн. Стоил Мавродиев

Научен ръководител:
проф. д.н. Ергюл Таир

София, 2026

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита на Научния семинар на департамент „Психология“ към Институт за изследване на населението и човека - Българска академия на науките

Характеристики на дисертацията:
Общ обем: 188 страници;
Използвана литература: 98 източника (12 на български език и 86 на английски език);
Таблици: 29;
Фигури: 3;
Приложения: 4.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на …...… 2026 г. от 11.00 часа в залата на ИИНЧ-БАН, гр.София, ул.Акад. Георги Бончев, бл.6, партер, пред научно жури в състав: външни членове: проф.дн. Маргарита Бакрачева, проф.д-р Велислава Чавдарова, доц. дн. Стоил Мавродиев; вътрешни членове: проф.д-р Йоланда Зографова, доц. д-р Валери Тодоров.
Членовете на НЖ са назначени от Научния съвет на ИИНЧ-БАН.

Материалите по защита са на разположение в библиотеката на ИИНЧ-БАН.

Увод

Справедливостта е една от универсалните теми, около които се организира човешкият живот – тя е едновременно морален принцип, социална норма и вътрешна психологическа необходимост. В обществата от различни култури исканията за справедливост и реакциите спрямо несправедливост очертават границите на приемливото поведение и поддържат доверието между хората, защото справедливостта е не просто етична категория, а основен механизъм на социалната и личната регулация.

В съвременната психология на личността човекът се разглежда като социално същество, чиято идентичност, мотивация и емоционални процеси се формират в контекста на отношенията с другите. Релационната перспектива подчертава, че индивидуалната психика не е затворена система, а динамична структура, която се изгражда, поддържа и променя чрез социалното взаимодействие (Mitchell, 2000; Westen, 1998). Потребността от свързаност и взаимност е неотделима от потребността от справедливост, защото именно чрез нея личността регулира поведението си. В този смисъл стремежът към справедливост може да се разглежда като основен социално-психологически мотив, който осигурява предсказуемост и доверие в човешките отношения.

Един от най-влиятелните модели, които концептуализират тази мотивация, е теорията за вярването в справедлив свят (Belief in a Just World), предложена от Лернер (Lerner, 1980). Тя предполага, че хората са склонни да възприемат света като място, в което всеки получава това, което заслужава и по този начин запазват убеждението, че животът има предвидима логика. Това вярване изпълнява адаптивна функция, като позволява на индивида да поддържа смисъла на преживяното дори при изправяне пред страдание и загуба. Множество изследвания показват, че вярването в справедлив свят регулира емоциите, поддържа чувството за контрол и подпомага социалното поведение, насочено към сътрудничество и морална взаимност (Dalbert, 2001; Hafer & Sutton, 2016).

Въпреки това остава относително неизследван въпросът как този мотив се проявява в конкретния житейски опит – в начина, по който хората интерпретират и разказват преживените несправедливости. Традиционните методи, основани на въпросници и експерименти, улавят структурата на убежденията, но не разкриват как тези убеждения се преживяват, реконструират и проявяват в личната история. Именно тук наративният подход предоставя уникален достъп до вътрешната динамика на

личността. Автобиографичният разказ е основният инструмент, чрез който човек осмисля миналото си, поддържа чувството за идентичност и придава посока на своето поведение (McAdams, 2001; Habermas & Bluck, 2000). Чрез разказването хората не само описват фактите, а реконструират смисъла на преживяното, оправдават действията, преценяват отговорности и търсят морален баланс.

Изследването на личните разкази за несправедливост предоставя пряк достъп до механизмите, чрез които вярването в справедлив свят се проявява в действието и преработката на опита. Начинът, по който човек структурира историята си разкрива не само когнитивните му схеми, но и дълбоките мотивационни тенденции, които определят поведението му в реални социални ситуации. Така наративният анализ се превръща в инструмент за разбиране на поведението не на равнището на абстрактни убеждения, а на равнището на преживения човешки опит.

Предмет на настоящото изследване е вярването в справедлив свят като личностна променлива и неговото проявление в структурата и съдържанието на автобиографичните разкази за преживяна несправедливост, както и връзката му с актуалните психологически последствия и възприятието за социалната ситуация.

Основната цел на дисертационния труд е да се изследва влиянието на личното и общото вярване в справедлив свят върху начина, по който индивидът интерпретира, организира и осмисля преживяна несправедливост в наративна форма, както и върху свързаните с това емоционални, когнитивни и мотивационни последствия.

Мотивацията за провеждане на изследването произтича от необходимостта да се разшири разбирането за вярването в справедлив свят отвъд самоотчетните измервания, чрез анализ на неговото имплицитно функциониране в личния житейски опит и в процесите на смислова интеграция на несправедливостта.

Настоящото изследване на справедливостта като вътрешен регулатор на човешкото поведение ще допринесе за по-дълбокото разбиране на начините, по които хората възстановяват чувството си за смисъл, доверие и принадлежност, свързвайки индивидуалните житейски истории с по-широките механизми за запазване на устойчивост и ориентация в съвременния свят.

Трудът е структуриран в три основни глави.

Първата глава представя теоретичните предпоставки на изследването, като проследява концептуалното развитие на вярването в справедлив свят и неговото място в структурата на личността, както и интегрирането му в наративния подход към

житейските истории. В нея се разглеждат основните теории за справедливостта, личния договор и мотива за справедливост, особеностите на наративната организация и конструкциите, чрез които се изследват жизнените истории.

Втората глава описва постановката и дизайна на изследването - целите, задачите, хипотезите, методите и процедурите за събиране и обработка на данните. Представена е схемата за категоризиране на разказите, използваните инструменти за измерване на личното и общото вярване в справедлив свят и подходът на структурното моделиране (SEM).

Третата глава съдържа резултатите и тяхното обсъждане. В нея са разгледани връзките между личното и общото вярване в справедлив свят, елементите на автобиографичния разказ и актуалните последствия, както и отношението между вярването в справедлив свят и възприятието на социалната ситуация. Главата завършва с изводи, които обобщават основните резултати, техните теоретични приноси и приложения.

РЕЗЮМИРАНО СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Теоретични предпоставки на проблема за вярването в справедлив свят и жизнените истории

1.1. Вярване в справедлив свят

В първата част е представена теоретичната рамка на вярването в справедлив свят (ВСС) като устойчива когнитивно-емоционална система, чрез която индивидът интерпретира взаимодействията си с другите (Lerner, 1977, 1980; Dalbert, 1999, 2001). ВСС предполага очакване за закономерна, основана на заслуженост връзка между действия и последици (Lerner, 1980; Ellard, Harvey & Callan, 2016). Това очакване се основава на идеята, че животът може да бъде предвидим и подреден, когато човек се съобразява с другите и поддържа стабилни дългосрочни цели (Mischel, 1974; Hafer & Rubel, 2015).

Концепцията за личния договор е разгледана като развитие на „принципа на реалността“ в социалните отношения (Freud, 1951; Lerner, 1977). Тя описва начина, по който индивидът формира очаквания към другите, поема ангажименти и определя собственото си място във взаимодействията (Long & Lerner, 1974; Braband & Lerner, 1975). Личният договор задава рамка на взаимна предвидимост и служи като основа за оценка на действията – както своите, така и на другите.

Представени са **две основни линии на изследване на ВСС**:

ВСС като **универсална променлива**, изследвана чрез наративни стимули и ситуации на несправедливост (Batson, 2002; Hafer & Bègue, 2005). Тук се разглеждат механизми като селективното припомняне, което представлява асимилативен процес, чрез който миналият опит се реконструира така, че да съответства на очакванията за заслуженост (Callan, Kay, Davidenko & Ellard, 2009). Селективността се проявява както при спомени за други, така и за лично преживени събития и влияе върху оценката дали настъпилите последствия са справедливи (Callan et al., 2009).

Разгледано е и насочването на вниманието в реално време при възприемане на истории: участниците предвиждат очакван изход преди да им бъде представен, като това се случва по-бързо, когато негативно поведение предполага негативни последствия (Callan, Ferguson & Bindemann, 2013).

Тук се включват и класически изследвания с детски и адолесцентни разкази, показващи ранно изграждане на причинно-следствена логика на заслуженост (Piaget, 1948; Jose, 1990; Jose & Brewer, 1984).

ВСС като **стабилна личностна диспозиция**, разграничена на Лично (ЛВСС) и Общо (ОВСС) вярване (Dalbert, 1999; Sutton & Douglas, 2005). ЛВСС се свързва с преживяване на личния живот като последователен и предвидим, мотивация за дългосрочно съобразяване и устойчивост при трудности. ОВСС отразява очаквания за подреденост на социалната среда и е свързано със социални нагласи и поддържане на ценностова последователност (Sutton, Stoeber & Kamble, 2017; Bartholomaeus & Strelan, 2019).

ВСС е разгледано и в български контекст (Христова, 2008; Tair & Popova, 2019), където се потвърждава неговата роля като устойчив модел на интерпретация и регулация на взаимодействията.

От направения обзор се откроява разбирането за ВСС като дълбоко вграден механизъм за поддържане на смислова подреденост. То е защитено от несъзнавани мотиви за съгласуване на опита чрез селекция на спомени и интерпретации, които поддържат представата за заслуженост (Callan et al., 2009; Callan et al., 2013). Особено важно е, че възприемането на себе си като жертва или причинител е трудно съвместимо с ВСС (Cubela & Kvartuc, 2007), което насочва вниманието към неговото значение за запазване на стабилна представа за себе си и за взаимодействията с другите.

1.2. Психология на жизнените истории

Втората част представя основните идеи на наративната перспектива, според която човек естествено мисли чрез истории (Bruner, 1991; Gergen & Gergen, 1988; Tomkins, 1979). **Автобиографичният разказ** е основен механизъм за осмисляне на преживяното и за поддържане на чувство за непрекъснатост и посока (McAdams, 2001, 2015).

Разгледани са централните **структурни елементи на личния разказ** – ориентация, компликация, действия, оценка и развръзка – и тяхната роля за създаване на причинно-смислови връзки (Labov & Waletzky, 1967; Habermas & Bluck, 2000).

Включени са **модели на автобиографичната памет**, които обясняват как спомените се организират около стабилни схеми и имплицитни мотиви (Conway & Pleydell-Pearce, 2000).

Подчертана е ролята на личния разказ като пряк показател за начина, по който индивидът структурира взаимодействието си със света, подбира значими моменти и изгражда последователна представа за себе си (McAdams, 1982; Habermas, 2015).

1.3. Обобщена оценка на социалната ситуация и вярване в справедлив свят

Третата част представя концепцията за обобщената оценка на социалната ситуация като кратка когнитивно-емоционална репрезентация на текущия социален контекст (Божинова, 1997; Божинова & Таир, 2009). Тя отразява взаимодействието между устойчиви убеждения и моментни реакции и предоставя контекст за разбирането на по-широките регулативни механизми, чрез които индивидът интерпретира социалната действителност.

В обобщението е показано как теоретичните предпоставки свързват интерпретацията на несправедливите ситуации, поддържането на лична кохерентност и моментната оценка на социалната среда като взаимодействащи процеси, проявяващи се едновременно в устойчивите убеждения и в начина, по който човек структурира разказа за преживяното.

2. Постановка и дизайн на изследването

2.1. Модел на изследването

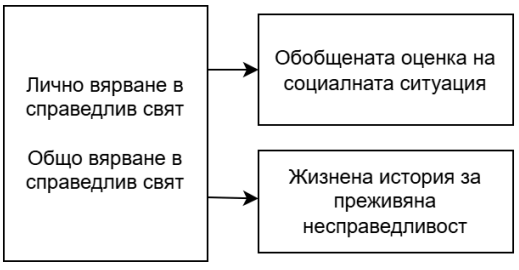
Прегледът на теоретични и емпирични изследвания показва, че вярването в справедлив свят (ВСС) представлява устойчива когнитивно-емоционална рамка, чрез която индивидът организира взаимодействието си със социалната среда и оценява

причинно-следствените връзки между действия и последствия. Разграничаването на личното и общото вярване в справедлив свят подчертава двата аспекта на този конструкт: личното ВСС е свързано с ориентирани към дългосрочна целесъобразност действия, доверие в социалните отношения и по-висока устойчивост при преживяване на несправедливост, докато общото ВСС отразява генерализирани очаквания за социалния ред и тенденции в емоционалната оценка на средата.

Особено значение имат процеси като селективното припомняне и интерпретативната реконструкция на опита, които поддържат предвидимост и съгласуваност на личната история (Callan et al., 2009; Callan, Ferguson & Bindemann, 2013). Установено е, че ВСС насочва вниманието към стимули, съответстващи на очакването за заслуженост, както при възприемане на поведението на другите, така и при оценка на собствения опит. В български контекст влиянието на ВСС е разглеждано и във връзка с междуличностното доверие и социалните представи (Tair & Popova, 2019; Христова, 2008).

Наративният подход разглежда автобиографичния разказ като основен механизъм, чрез който индивидът осмисля преживяното и поддържа чувство за непрекъснатост (Bruner, 1991; McAdams, 2001). Структурата на разказа, включваща оценка, последователност на действията, развръзка и непосредствени последици, отразява начина, по който човек подрежда опита, определя значимите за себе си елементи и конструира позицията си в ситуацията. Анализът на жизнени истории предоставя възможност да се проследи как устойчиви когнитивни схеми, мотиви и вярвания организират селекцията и интерпретацията на несправедливи събития.

Настоящето изследване, като се основава на посочените по-горе теоретични виждания и емпирични резултати се насочва към проучване връзките между “вярването в справедлив свят” и “автобиографичния разказ” (наратива), както и на връзките между “вярването в справедлив свят” и възприемането на социалната ситуация, представени във фигура 1.

Фигура 1 Модел на изследването

Проучването на връзките между “вярването в справедлив свят” и “автобиографичния разказ” (наратива) се насочва към три групи променливи и връзките между тях:

От една страна това са независимите променливи (предиктори):

1) „Вярване в справедлив свят“ в аспекта на

а) Лично вярване в справедлив свят (ЛВСС)

б) Общо вярване в справедлив свят (ОВСС);

ЛВСС и ОВСС се разглеждат като стабилни личностни диспозиции, които предшестват и оформят начина на припомняне и интерпретация и затова са предиктори в модела.

Втората група променливи предполага проследяване на измеренията на автобиографичния разказ в плана на личностната им интерпретация, като елементи на разказа, които се явяват медиатори в модела:

2) Оценка на себе си в разказа – начинът, по който разказвачът представя собствената си позиция и роля спрямо несправедливостта, чрез:

а) Позитивно себепредставяне – представяне на себе си в положителна светлина във връзка със случилото се (експлицитно или имплицитно).

б) Негативно себепредставяне – представяне на себе си в отрицателна светлина във връзка със случилото се (експлицитно или имплицитно).

3) Действеност в разказа – наличието на собствени действия за справяне със ситуацията, операционализирано чрез:

Разрешаване: липсващ опит / неясен или без резултат опит / успешен опит.

4) Интеграция на изхода – начинът, по който историята се завършва и се обобщава резултатът от преживяното, операционализирано чрез:

Развръзка: степен на позитивна завършеност (негативна / смесено негативна / смесено позитивна / позитивна).

Тези медиатори отразяват начина на припомняне и организиране на опита – от самооценката, през действието, до смисловото затваряне на историята.

Трета група променливи се отнасят към актуалните последствия на разказаната несправедливост. Те са третирани като резултати на действието на предикторите и медиаторите в модела.

5) Актуални последствия – Всяка от изброените категории се третира като отделна дихотомна променлива (наличие/липса), кодирана спрямо актуалност към момента на разказването:

а) Мотивация / Демотивация – поддържана или загубена готовност за действие, представена като актуална към момента на разказването.

б) Позитивни чувства / Негативни чувства – актуален положителен или отрицателен емоционален отзвук, свързан със събитието към момента на разказването.

в) Позитивна поука / Негативна поука – изведен извод със съответен знак, който е валиден към момента на разказването и има лична значимост.

г) Убеждаване – стремеж разказът да предизвика промяна у други хора (в нагласи, отношение или поведение).

Логиката на връзките в модела е представена във фигура 2.

Предикторите (ЛВСС, ОВСС) имат връзки помежду си, към медиаторите (Позитивно/Негативно себепредставяне - Опит за разрешаване - Развръзка) и към актуалните последствия.

Развръзката стои като последен медиатор преди актуалните последствия.

Моделът допуска и паралелни връзки: ЛВСС/ОВСС могат да имат директни връзки към всички медиатори и резултати, а всички медиатори могат да имат директни връзки както към всички други медиатори, както и към всички актуални последствия.

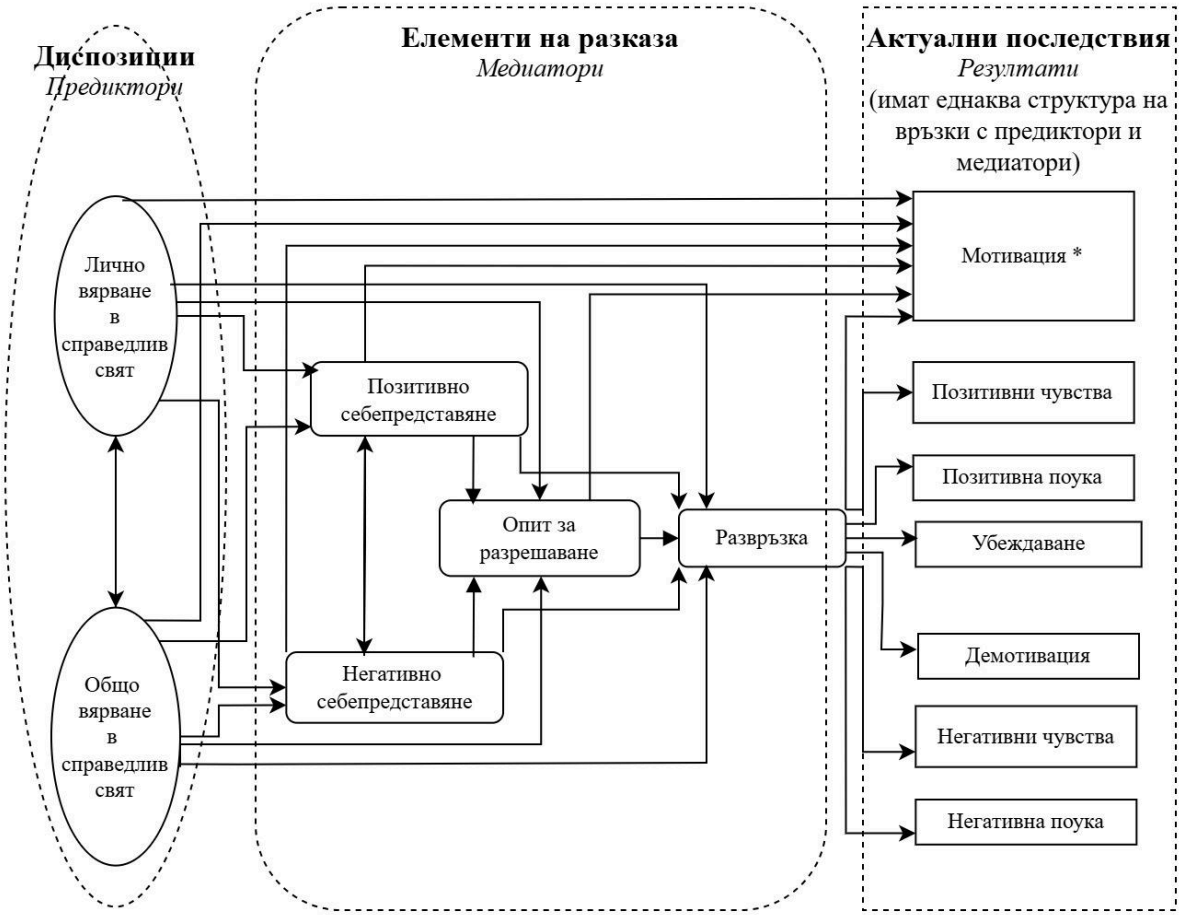
Проследяването на въздействието на вярването в справедлив свят върху интерпретацията на актуалната социална ситуация е осъществено чрез изследване, което има две групи променливи:

Независими, измерващи „вярване в справедлив свят“ в аспекта на

а) Лично вярване в справедлив свят (ЛВСС)

б) Общо вярване в справедлив свят (ОВСС)

и зависима : Възприятие (оценка) на индивида за актуалната социална ситуация.

* Пълната структура на връзките е илюстрирана чрез Мотивация; същата структура се прилага към всички останали актуални последствия.

Фигура 2 Диаграма на връзки в структурен модел

2.2. Цел, задачи и хипотези на изследването

Целта на изследването е да се проучи влиянието на личностната променлива вярване в справедлив свят (в неговите аспекти - лично и общо вярване) върху елементите на автобиографичния разказ за преживяна несправедливост и върху актуалните последствия от него, както и връзката ѝ с възприятието за актуалната социална ситуация.

Задачи:

1. Да се проучат равнищата на изразеност на личното и общото вярване в справедлив свят и да се проследи наличието на взаимовръзка между тях;
2. Да се проследят основните аспекти на автобиографичния разказ - Позитивно и Негативно себепредставяне, Разрешаване, Развръзка и Актуалните последствия (мотивация, демотивация, чувства, поуки, убеждаване);

3. Да се проучи възприятието на индивида за актуалната социална ситуация и да се проследи динамиката му спрямо конкретни времеви моменти;
4. Да се изследва влиянието на личното вярване в справедлив свят върху автобиографичния разказ по отношение на неговите основни измерения - оценка на себе си (Позитивно и Негативно себепредставяне), действеност (Разрешаване) и изход (Развръзка).
5. Да се проследи влиянието на общото вярване в справедлив свят върху основните елементи на автобиографичния разказ - оценка на себе си, действеност и изход.
6. Да се проучи връзката между личното вярване в справедлив свят и актуалните последствия - мотивация, демотивация, позитивни и негативни чувства, позитивна и негативна поука, убеждаване като стремеж за въздействие върху другите.
7. Да се проучи връзката между общото вярване в справедлив свят и актуалните последствия в същите аспекти.
8. Да се изследва връзката между вярването в справедлив свят и възприятието на актуалната социална ситуация в отделен модул, като се анализира общото и личното вярване в справедлив свят като свързани с оценката на актуалната социална среда.
9. Да се специфизира модел на структурни уравнения, да се провери цялостната структура на модела, включваща връзките между вярването в справедлив свят (лично и общо), елементите на разказа (оценка, действие и изход) и актуалните последствия, като се тества дали влиянието на вярването се проявява пряко или чрез медиаторите на разказа. В рамките на този модел се изпълнят последващите задачи, отнасящи се до вярването в справедлив свят и автобиографичния разказ.

Обща хипотеза на изследването:

Вярването в справедлив свят, разглеждано като устойчива личностна диспозиция, оказва съществено влияние върху начина, по който индивидът интерпретира и придава смисъл на преживяната несправедливост в автобиографичния си разказ, както и върху актуалните последствия, които тя поражда в настоящето. Тези връзки се определят от различните аспекти на вярването - личен и общ, които изпълняват различни функции в процесите на интерпретация, действие и адаптация.

Допуска се, че личното вярване в справедлив свят, в зависимост от неговата изразеност ниска/висока, оказва съществено влияние върху психологичните измерения на автобиографичния разказ за несправедливост (посочени по-горе).

Допуска се, че общото вярване в справедлив свят също оказва известно влияние върху автобиографичния разказ за несправедливост.

Очаква се, че влиянието на личното и общото вярване в справедлив свят върху автобиографичния разказ се различава, като се отнася до различни измерения на разказа, свързано с различието на тяхната насоченост.

Предполага се, че общото вярване в справедлив свят оказва съществено влияние върху възприемането на актуалната социална ситуация. Конкретно, лицата с високо общо вярване в справедлив свят възприемат ситуацията като по-неутрален и по-положително от лицата с ниско вярване в справедлив свят, за които е характерно по-негативно интерпретиране на ситуацията.

Очаква се, че личното вярване в справедлив свят, също оказва известно ограничено влияние върху интерпретацията на актуалната социална ситуация, по подобие на общото вярване.

2.3. Методология на изследването

Извадката на изследването обхваща 291 лица – 238 жени и 53 мъже, на възраст между 17 и 45 години (M = 24,6, SD = 7,93). Данните са събрани през 2019 - 2020 г. в случайна извадка по принципа на отзовалите се (редовни и задочни студенти в бакалавърски и магистърски програми по хуманитарни специалности в български университети).

Възприятието на актуалната социална ситуация е изследвано в две подгрупи: при 83 лица оценката се отнася до ситуацията преди пандемията от 2019 г., а при 117 лица – до ситуацията по време на пандемията през 2020 г., както и ретроспективно за периода преди пандемията.

Инструментариум на изследването:

Скала за Лично вярване в справедлив свят (PBJW). Използвана е скалата на Dalbert (1999), валидирана за български условия от Таир и Попова (Tair & Popova, 2019). Тя измерва степента, в която индивидът вярва, че събитията в собствения му живот са справедливи, и съдържа 7 твърдения с шестстепенна Ликертова скала на отговор. Спрямо пилотното изследване (N = 149) алфа на Кронбах за скалата е α = 0,835, а коригираните въпрос - обща корелации за всички айтеми са над 0,307, което

показва добра вътрешна консистентност. Скалата се третира като индиректен метод за измерване на имплицитния мотив за справедливост (Dalbert, 2001).

Скала за Общо вярване в справедлив свят (GBJW). Скалата за общо вярване в справедлив свят (Dalbert, Montada & Schmitt, 1987), адаптирана за български условия от Таир и Попова (Tair & Popova, 2019), измерва степента, в която индивидът вярва, че хората като цяло получават това, което заслужават, и заслужават това, което получават. В пилотното изследване (N=149) алфа на Кронбах за ОВСС е $\alpha = 0{,}764$; всички, с изключение на един айтем, имат коригиран въпрос - обща корелация над 0,40, което позволява скалата да се разглежда като надежден индиректен индикатор за мотива за справедливост (Dalbert, 2001).

Метод за изследване на възприятието на актуалната социална ситуация (Божинова, Жильова, Георгиева, 1997) се основава на когнитивния подход. На всяко лице се предоставя списък от 24 думи (прилагателни и причастия), подредени в случаен ред – 8 негативно натоварени, 8 позитивно натоварени и 8 относително неутрални, конструирани чрез експертна оценка. По инструкция участниците избират онези характеристики, които според тях най-точно описват настоящата ситуация в страната („ситуацията, в която живеем“), без ограничение в броя. За всяка избрана дума се присъжда 1 точка, за неизбраните – 0 точки. При обработката се отчитат емоционалната насоченост (позитивна, негативна, неутрална) и броят на предпочетените характеристики, като обобщената оценка съдържа два компонента: емоционална насоченост и степен на обобщеност. Методът е прилаган успешно в изследвания на възприемането на социалната ситуация в различни периоди (Божинова, Таир, 2009).

Експериментален подход за автобиографичния разказ. Автобиографичният разказ се разглежда като израз на субективния план на личния опит и като втора основна променлива наред с вярването в справедлив свят. На участниците се дава писмена инструкция да опишат събитие с пряко тяхно участие, свързано с преживяна несправедливост, което е от особена важност за тях. Те разполагат с около половин час да опишат какво се е случило, своите преживявания, причините и последствията за себе си и другите, влиянието на събитието по-късно, както и „кой бихте искали да чуе тази история и какво бихте искали да предизвикате в него“. Изборът на инструкция се основава на допускането, че мотивът за справедливост се активира в ситуация на несправедливост.

Процедура

Изследването е проведено в удобно за участниците време, в три взаимно независими момента през едноседмичен интервал, в следната последователност:

1. създаване на автобиографичен разказ по инструкция;
2. изпълнение на метода за изследване на възприятието на актуалната социална ситуация;
3. попълване на въпросника, съдържащ скалите за лично и общо вярване в справедлив свят.

Схема за категоризиране и надеждност на категоризирането

За целите на изследването е създаден оригинален модел за качествен анализ на предизвиканите разкази, опиращ се на наративната традиция и емпирично изведената структура на личен разказ: ориентация (контекст), компликация, оценка, разрешаване, развръзка, последствия (Labov et al., 1967; Labov, 1972). Нивата на ОВСС и ЛВСС се разглеждат като вътрешен контекст, въздействащ както по време на случването на историята, така и при нейното разказване. Видът на компликацията – несправедливо събитие – е зададен чрез инструкцията. Оценката е операционализирана чрез категориите „Позитивно себепредставяне“ и „Негативно себепредставяне“; „Разрешаване“ отразява наличието и успеха на активните действия; „Развръзка“ обобщава посоката на изхода и интеграцията на преживяното. Последствията включват актуалните ефекти: „Мотивация“, „Демотивация“, „Позитивни чувства“, „Негативни чувства“, „Позитивна поука“, „Негативна поука“ и „Убеждаване“ като стремеж за въздействие в социалното поле. Разказите са категоризирани по тази специално създадена оригинална схема.

Надеждността на категоризирането е проверена чрез коефициента κ на Cohen между двама независими кодиращи върху подизвадка от 80 разказа (27,5% от 291 истории), стратифицирана по честота и трудност на категориите. Вторият категоризиращ е преминал теоретично обучение и практически упражнения до постигане на задоволителна съгласуваност, след което е извършено самостоятелно категоризиране. Съгласуваността е оценена на равнище целия разказ по наличието/отсъствието на категориите. Процентът на пълно съгласие варира между 88,8% и 97,5%, а κ – между 0,80 и 0,95 ($p < .001$), което според критериите на Landis и Koch (1977) съответства на „отлично“ съгласие и потвърждава високата надеждност на схемата.

Статистическа обработка и моделиране на структурни уравнения

За изпълнение на изследователските задачи са използвани описателни и аналитични статистически методи – честотен анализ, корелации на Пирсън и моделиране на структурни уравнения (SEM). Данните включват 291 наративни разказа, кодирани по системата от категории. ЛВСС и ОВСС (шестстепенни скали) се използват като непрекъснати предиктори; посредническите процеси са представени чрез Позитивно и Негативно себепредставяне (бинарни променливи), Разрешаване (ординална променлива с три нива) и Развръзка (ординална променлива с четири нива). Изходите са седем бинарни индикатора за мотивационни, емоционални, смислови и междуличностни последствия.

Моделът е оценен с метода WLSMV (Weighted Least Squares Mean and Variance Adjusted) с тета параметризация, като бинарните и ординални променливи са третирани като категориални. Специфицирани са последователни връзки от ЛВСС и ОВСС към себепредставянето, оттам към Разрешаване, към Развръзката и към изходите, както и директни пътища от медиаторите към всяка изходна променлива.

Адекватността на модела е много добра: $\chi^2(21) = 24{,}52$, $p = .269$; CFI = 0,999; TLI = 0,997; RMSEA = 0,024 (90% ДИ [0,000; 0,057]); SRMR = 0,043. Коефициентите на детерминация (R^2) показват умерена обяснена вариация за ранните звена (напр. Разрешаване $R^2 = 0{,}216$) и много висока за развръзката ($R^2 = 0{,}696$) и изходните променливи – Мотивация, Позитивни чувства и Позитивна поука ($R^2 = 0{,}836–0{,}967$), Демотивация, Негативни чувства и Негативна поука ($R^2 = 0{,}720–0{,}844$), при по-ниска предсказуемост за Убеждаване ($R^2 = 0{,}307$). Това потвърждава, че специфицираният модел е статистически обоснован и адекватно отразява теоретичната постановка за връзката между вярването в справедлив свят, структурните особености на разказите и актуалните последствия.

3. Резултати и обсъждане

3.1. Лично и общо вярване в справедлив свят

Изследването на вярването в справедлив свят в двете му форми, лично и общо, е първата основна задача на настоящото изследване. В този раздел са представени честотните разпределения на двете променливи, както и корелацията между тях.

Разпределението на **лично вярване в справедлив свят** (Таблица 3.1.1) показва умерено високи нива (M = 30,48; ЛВСС ср. = 4,35), с лека отрицателна асиметрия и заострен профил. Това означава, че повечето участници са склонни да се съгласяват, че

в собствения им живот хората получават това, което заслужават, което е индикатор за ясно изразена лична увереност в справедливостта.

Таблица 3.1.1 Описателна статистика на ЛВСС (N=291)

Пром.	Мин.	Макс.	M	SEM	SD	Асим.	Ексц.
ЛВСС	10	42	30,48	0,339	5,78	-0,632	0,513
ЛВСС (ср.)	1,43	6	4,35	0,048	0,83	-0,632	0,513

Резултатите съответстват на други такива, получени в предходни български изследвания (Таир, 2018; Tair & Popova, 2019).

Таблица 3.1.2 Описателна статистика на ОВСС (N=291)

Пром.	Мин.	Макс.	M	SEM	SD	Асим.	Ексц.
ОВСС	7	36	24,38	0,308	5,25	-0,409	0,323
ОВСС (ср.)	1,17	6	4,06	0,051	0,88	-0,409	0,323

Средните стойности на **Общо вярване в справедлив свят** (Таблица 3.1.2) за общото вярване в справедлив свят (M = 24,38; ОВСС ср. = 4,06) също са над средата на скалата, с леко отрицателна асиметрия. Това показва умерено високи нива на убеждение, че в света като цяло хората получават това, което заслужават, при леко по-ниски стойности спрямо личното вярване.

Резултатите съответстват на стойностите, отчетени в предходни български и международни изследвания (Таир, 2018; Tair & Popova, 2019; Dalbert, 2001; Hafer & Sutton, 2016)).

3.1.3 Корелация между лично и общо вярване в справедлив свят

Таблица 3.1.3. Корелация между ЛВСС и ОВСС

Променлива	ОВСС
ЛВСС	0.580 (<.001) ***

Чрез корелационен анализ между ЛВСС и ОВСС по метода на Пиърсън (Таблица 3.1.3) се установява силна и статистически значима положителна връзка между ЛВСС и ОВСС ($r = 0,580$; $p < .001$). Това означава, че двете форми на вярване в справедлив свят са ясно свързани, но остават разграничими измерения в рамките на

една обща система от убеждения. Това съответства на данните от множество предходни изследвания (Dalbert, 1999; Hafer & Sutton, 2016).

3.2 Автобиографичен разказ за преживяна несправедливост, елементи и последствия

В този раздел са представени честотните разпределения на основните елементи на наратива („Себепредставяне“, „Разрешаване“, „Развръзка“) и групата „Актуални последствия“.

Таблица 3.2.1. Позитивно и негативно себепредставяне - честотен анализ (N=291)

Променлива	Присъства	Отсъства	% Присъства
Поз. себепредставяне	221	70	76
Нег. себепредставяне	76	215	26

Позитивното себепредставяне присъства в 76% от разказите, докато **негативното** – в 26%. Това очертава тенденция разказвачите да се представят предимно в положителна светлина, което подсказва доминиращ модел на самоутвърждаване в контекста на преживяна несправедливост.

По скалата „**Разрешаване**“ при 42% от разказите липсва описан опит за справяне, при 31% има опит без ясно изразен успех, а при 27% – успешен опит. Това показва приблизително равновесие между разкази с действия и без действия, като предприемането на опит за разрешаване не е универсален, но е важен елемент в значима част от историите.

По скалата „**Развръзка**“ доминира само негативен финал (58%), следван от смесено негативни (18%), смесено позитивни (10%) и само позитивни развръзки (14%). Тази структура сочи, че при мнозинството разкази несправедливостта остава частично некомпенсирана на нивото на завършека, а пълно възстановяване се описва по-рядко.

Таблица 3.2.2 Честоти на “Разрешаване” и “Развръзка” (N=291)

Променлива	Ниво	Брой	%
Разрешаване			
	0: без опит	122	42
	1: опит без успешност	89	31
	2: успешен опит	80	27

Развръзка			
	0: само негативна	170	58
	1: смесено негативна	51	18
	2: смесено позитивна	28	10
	3: само позитивна	42	14

Мотивация, свързана с преживяното събитие, е отчетена в 47% от разказите, а **позитивна поука** – в 46%, което показва, че при значима част от участниците несправедливостта се превръща в ресурс за насочване на поведението и за формулиране на положителни изводи. **Позитивните чувства** са по-редки (23%), което подсказва, че емоционалното възстановяване настъпва по-рядко от когнитивното осмисляне и мотивационната промяна.

Отрицателните последствия са силно представени: **негативни чувства** са налични в 67% от разказите, **негативна поука** – в 40%, а **демотивация** – в 26%. Това очертава трайно емоционално и когнитивно натоварване на опита от несправедливост, при което за част от участниците историята остава свързана с обезсърчение и загуба на доверие.

Убеждаването е най-честото актуално последствие (71%): разказвачите изрично заявяват желание чрез историята си да повлияят на други хора. Това показва, че автобиографичните разкази за несправедливост често се използват не само за лична рефлексия, но и като средство за комуникация и предаване на опит.

Таблица 3.2.3 Честоти на измерения на актуални последствия (N=291)

Променлива	Присъства	Отсъства	% Присъства
Мотивация	138	153	47
Поз. чувства	67	224	23
Поз. поука	135	156	46
Демотивация	77	214	26
Нег. чувства	195	96	67
Нег. поука	116	175	40
Убеждаване	208	83	71

3.3. Лично вярване в справедлив свят (ЛВСС) и елементи на разказа

Връзките между ЛВСС и елементите на разказа бяха изследвани чрез моделиране на структурни уравнения. Значима зависимост се установява единствено по отношение на Развръзката (Таблица 3.3).

Връзката е положителна както директно (β = 0,300, p = 0,006), така и като тотален ефект (β = 0,261, p = 0,019), при липса на значими влияния към позитивното и негативното себепредставяне и към разрешаването. Това означава, че при по-високо ЛВСС разказите по-често се структурират около удовлетворителен финал. В примери с високо ЛВСС (случай 78; 6,00) развръзката е представена като възстановителна („…получих мястото… станах и управител…“), докато при ниско ЛВСС (случай 224; 1,43) финалът остава негативен („…почувствахме се изключително огорчени и унизени“). Тези илюстрации отговарят на наблюдаваната зависимост, според която благоприятната развръзка е по-характерна за разкази с високо лично вярване в справедлив свят.

Таблица 3.3. Връзки ЛВСС – Елементи на разказа

Връзка	β	p
ЛВСС → Поз. себепредставяне (директен)	-0,014	0,900
ЛВСС → Нег. себепредставяне (директен)	-0,020	0,853
ЛВСС → Разрешаване		
директен	-0,048	0,606
общ индиректен	-0,011	0,849
тотален	-0,059	0,509
ЛВСС → Развръзка		
директен	0,300	0,006
общ индиректен	-0,039	0,580
тотален	0,261	0,019

3.4. Общо вярване в справедлив свят (ОВСС) и елементи на разказа

Във връзка с поставените задачи бяха изследвани връзките между общото вярване в справедлив свят (ОВСС) и основните елементи на разказа чрез моделиране на структурни уравнения (Таблица 3.4).

Позитивното себепредставяне показва значима положителна връзка с ОВСС (β = 0,271, p = 0,014), което означава, че при високи нива на това вярване разказвачите са по-склонни да описват себе си в положителна светлина. Негативното себепредставяне не е значимо (β = –0,122, p = 0,284), което показва, че акцентът не е върху избягване на

обезценяване, а върху поддържане на стабилен позитивен образ. При високо ОВСС позитивното себепредставяне често се свързва с лични ценности и устойчиви черти.

Таблица 3.4. Връзки ОВСС – Елементи на разказа

Връзка	β	p
ОВСС → Поз. себепредставяне (директен)	0,271	0,014
ОВСС → Нег. себепредставяне (директен)	-0,122	0,284
ОВСС → Разрешаване		
директен	-0,047	0,623
чрез Поз. себепредставяне	0,135	0,026
общ индиректен	0,110	0,077
тотален	0,063	0,461
ОВСС → Развръзка		
директен	-0,340	0,002
чрез Поз. себепредставяне	0,065	0,096
чрез Поз. себепредставяне → Разрешаване	0,089	0,035
общ индиректен	0,126	0,090
тотален	-0,214	0,042

Позитивното себепредставяне показва значима положителна връзка с ОВСС (β = 0,271, p = 0,014), което означава, че при високи нива на това вярване разказвачите са по-склонни да описват себе си в положителна светлина. Негативното себепредставяне не е значимо (β = –0,122, p = 0,284), което показва, че акцентът не е върху избягване на обезценяване, а върху поддържане на стабилен позитивен образ. При високо ОВСС позитивното себепредставяне често се свързва с лични ценности и устойчиви черти.

Случаите с високо ОВСС и изразено **позитивно себепредставяне** илюстрират тази зависимост. В случай 6 (ОВСС = 6,00) разказвачът подчертава лична активност: „…с усърдие, старание и активност успях да се впиша и допълня екипа.“ В други примери позитивността се извежда от ценностно сравнение („…тази връзка за мен е много по-скъпа от пари и имане.“) или устойчиви черти („…съм леко перфекционист.“). В подобни разкази позитивното себепредставяне се основава на възприет принцип за правилно поведение.

Разрешаването показва индиректна положителна връзка чрез позитивното себепредставяне (β = 0,135, p = 0,026). Така че при високо общо вярване в справедлив свят и положителен собствен образ разказвачът по-често описва и активен опит за справяне със ситуацията. Позитивните лични качества се пренасят в действия и се демонстрира консистентност между нагласи и поведение.

Развръзката представлява ключов медиатор при ОВСС. Високото общо вярване увеличава вероятността за благоприятен финал в присъствието на позитивно себепредставяне и опит за разрешаване, но не и когато липсва консистентност между тези елементи. В случаите на негативна развръзка разказвачите често акцентират върху нарушени очаквания за ред и справедливост. Случаите с високо ОВСС и последователна структура на разказа потвърждават този модел. В случай 209 (ОВСС = 5,67) сдържаността („предпочитам в такива ситуации да не влизам в конфликт“) прераства в поведение на овладяност („…му заявих: ‘Господине, успокойте се!’… отказах да продължа какъвто и да е дебат“) и позитивен завършек („…не се стресирам от такива личности…“). В случай 4 (ОВСС = 5,50) поемането на отговорност води до колективно справяне и положителен изход („Бях доволна от положителния развой на случката…“). Обратно, при високо ОВСС без позитивно себепредставяне развръзката е негативна, както в случай 232 (ОВСС = 5,83): „В душата ми сви гнездо обидата. Бях дълбоко наранена.“

В обобщение, резултатите очертават двупосочен модел: високото ОВСС може да води както до негативни развръзки, когато липсва позитивен образ за себе си, така и до положителни, когато веригата „Позитивно себепредставяне – Разрешаване – Развръзка“ е налична. Макар индиректните ефекти да са по-слаби по стойност, тяхната значимост показва, че позитивната лична позиция и активното справяне увеличават вероятността за благоприятен изход. Така общото вярване в справедлив свят едновременно поддържа и ограничава избора на позитивно завършваща история – в зависимост от това дали разказвачът представя себе си в положителна светлина. Връзката между ОВСС и позитивното себепредставяне се откроява като ключова за начина, по който това вярване се интегрира с останалите елементи на наратива.

3.5 Лично вярване в справедлив свят (ЛВСС) и актуални последствия

Във връзка с поставените задачи бяха изследвани връзките между личното вярване в справедлив свят (ЛВСС) и актуалните последствия, отразяващи текущите мотивационни, емоционални и смислови ефекти на преживяната несправедливост (мотивация, демотивация, позитивни и негативни чувства, позитивна и негативна поука, убеждаване).

Мотивация има положителна, макар и умерена връзка с ЛВСС (Таблица 3.5.1), реализирана основно чрез Развръзката (общ индиректен $\beta = 0{,}260$, $p = 0{,}069$; чрез

Развръзка β = 0,276, p = 0,014), при липса на значими директен и други индиректни ефекти. Това показва, че по-високото ЛВСС увеличава вероятността историята да завърши удовлетворително, а такъв вид край поддържа актуалната готовност за действие.

Таблица 3.5.1. Връзки ЛВСС – Мотивация

Връзка ЛВСС → Мотивация	β	p
директен	-0,115	0,367
общ индиректен	0,260	0,069
тотален	0,145	0,141
чрез Развръзка	0,276	0,014

Случаите са с наличие на високо ЛВСС и позитивни **Развръзка** и **Мотивация**. В случай 189 (ЛВСС = 5,29) разказвачът споделя: „…смъкнатата оценка беше реалност… накрая нещата приключиха добре… не съжалявам, че се застъпих… Ако имам възможност, пак бих постъпила така.“ В случай 195 (ЛВСС = 5,29): „Бях много доволна от себе си… удовлетворена от факта, че съм се опълчила на несправедливостта… това вярване ми даде тласък да кандидатствам право и се превърна в моя професия.“

Позитивни емоции се повлияват от ЛВСС индиректно чрез **Развръзката** (β = 0,295, p = 0,020; общ индиректен β = 0,267, p = 0,052), при липса на директен ефект и други индиректни. Това показва, че положителните чувства възникват, когато историята се припомня с удовлетворителен финал (Таблица 3.5.2).

Таблица 3.5.2. Връзки ЛВСС – Позитивни чувства

Връзка ЛВСС → Поз. чувства	β	p
директен	-0,223	0,105
общ индиректен	0,267	0,052
тотален	0,044	0,724
чрез Развръзка	0,295	0,020

Случаите са с наличие на високо ЛВСС, позитивна Развръзка и позитивни емоции. В случай 48 (ЛВСС = 5,14) разказвачът отбелязва: „Сега получавам стипендия… Знаех си, че съм права и това е живото доказателство…“. В случай 97 (ЛВСС = 5,14): „…ми помогна да съм човека, който съм днес… благодарна за всичко, което ми се случи.“ В случай 217 (ЛВСС = 5,14): „Всичко се нормализира… момичето се чувстваше защитено… послушах сърцето си.“

Позитивна поука не показва статистически значима връзка с ЛВСС (Таблица 3.5.3). Посоката на ефектите е последователна с останалите резултати: по-високото ЛВСС се свързва с по-голяма вероятност за положителни смислови изводи при удовлетворителен край, но без определяща роля само по себе си.

Таблица 3.5.3. Връзки ЛВСС – Позитивна поука

Връзка ЛВСС → Поз. поука	β	p
директен	-0,172	0,324
общ индиректен	0,297	0,197
тотален	0,125	0,288

Демотивация има амбивалентна зависимост от ЛВСС (Таблица 3.5.4). Налице е тенденция за положителен директен ефект (β = 0,530, p = 0,065), докато общият индиректен ефект е отрицателен и се реализира основно чрез Развръзката (β = –0,485, p = 0,069).

Таблица 3.5.4. Връзки ЛВСС – Демотивация

Връзка ЛВСС → Демотивация	β	p
директен	0,530	0,065
общ индиректен	-0,481	0,069
тотален	0,049	0,651
чрез Развръзка	-0,485	0,069

Това предполага, че при положителен финал личното вярване действа защитно, а при неблагоприятен – може да се свързва с обезкуражаване.

Негативни чувства показват двупосочна зависимост спрямо ЛВСС (Таблица 3.5.5): налице е положителен директен ефект (β = 0,420, p = 0,040) и противоположен индиректен ефект през Развръзката (β = –0,422, p = 0,035). При неблагоприятен изход по-високото ЛВСС се свързва с по-интензивни отрицателни чувства, а при положителен – с редукция на негативния афект.

Таблица 3.5.5. Връзки ЛВСС – Негативни чувства

Връзка ЛВСС → Нег. чувства	β	p
директен	0,420	0,040
общ индиректен	-0,411	0,041
тотален	0,008	0,938
чрез Развръзка	**-0,422**	**0,035**

Случаите са с наличие на високо ЛВСС и негативни развръзка и чувства. В случай 194 (ЛВСС = 5,86) „…тоталната загуба на доверие в институциите… изпитвах срам дълго след това… чието влияние и до ден днешен е налице.“ В случай 98 (ЛВСС = 5,57): „…сякаш някой се беше разходил с кални обувки по коридорите… вкусът е същият горчив.“ При положителни развръзки ефектът е обратен – високото ЛВСС може да подпомогне освобождаването от негативните емоции.

Негативна поука възпроизвежда аналогична структура (Таблица 3.5.6): положителен директен ефект (β = 0,347, p = 0,037) и отрицателен индиректен ефект през Развръзката (β = –0,439, p = 0,012). Когато изходът е неблагоприятен, по-високото ЛВСС улеснява песимистични генерализации; при положителен – намалява вероятността за негативна поука.

Таблица 3.5.6. Връзки ЛВСС – Негативна поука

Връзка ЛВСС → Негативна поука	β	p
директен	0,347	0,037
общ индиректен	-0,429	0,013
тотален	-0,082	0,400
чрез Развръзка	-0,439	0,012

Случаите са с наличие на високо ЛВСС и негативни Развръзка и поука. В случай 25 (ЛВСС = 5,86): „…ставаме свидетели на такива несправедливости и сякаш вече това се е превърнало в нещо нормално… се ражда едно осакатено поколение…“. В случай 93 (ЛВСС = 5,29): „…ако си с по-поддържан вид, шансът да бъдеш заклеймен като ниско интелигентен и ненадежден е почти два пъти по-голям.“

Убеждаване не показва статистически значими връзки с ЛВСС (Таблица 3.5.7). Това подсказва, че стремежът за въздействие върху аудиторията не се обуславя от личното вярване, а по-скоро от други фактори.

Таблица 3.5.7. Връзки ЛВСС – Убеждаване

Връзка ЛВСС → Убеждаване	β	p
директен	-0,095	0,436
общ индиректен	0,052	0,573
тотален	-0,043	0,654

По отношение на убеждаването личното вярване в справедлив свят не показва статистически значими връзки. Това означава, че ЛВСС не определя вероятността участниците да използват своя разказ като средство за въздействие, независимо от характера на преживяното или неговия изход. Липсата на значими зависимости подсказва, че стремежът към убеждаване се обуславя от други фактори, несвързани с личното вярване.

В **обобщение**, връзките между ЛВСС и актуалните последствия очертават двуслоен модел, в който Развръзката има ключова посредническа роля. Високото ЛВСС увеличава вероятността за благоприятен финал и индиректно поддържа мотивацията и позитивните емоции, докато при неблагоприятни изходи се свързва с демотивация, негативни чувства и негативни поуки. Така ЛВСС действа като вътрешна рамка, която усилва актуалното значение на преживяното според характера на края на разказа, без да определя начина на комуникация с аудиторията.при благоприятен финал и като източник на фрустрация при неблагоприятен.

3.6. Общо вярване в справедлив свят (ОВСС) и актуални последствия

Настоящата част е фокусирана върху една от централните задачи на настоящото изследване – проследяване на връзките между общото вярване в справедлив свят (ОВСС) и актуалната мотивация в автобиографичния разказ.

Мотивацията е положително свързана с ОВСС индиректно, при липса на значим директен и тотален ефект (Таблица 3.6.1).

Таблица 3.6.1. Връзки ОВСС - Мотивация

Връзка ОВСС → Мотивация	β	p
директен	0,070	0,605
общ индиректен	-0,144	0,319
тотален	-0,073	0,455
чрез Поз. себепредставяне	0,165	0,031
чрез Поз. себепредставяне → Развръзка	0,060	0,088
чрез Поз. себепредставяне → Разрешаване	-0,090	0,062
чрез Поз. себепредставяне → Разрешаване → Развръзка	0,082	0,050
чрез Развръзка	-0,313	0,005

Положителната връзка между Позитивното себепредставяне и Мотивацията при контролиране на Разрешаване и Развръзка (β = 0,165, p = 0,031) показва, че

поддържането на положителна представа за себе си може да запази мотивацията дори при неблагоприятен изход. В случай 40 (ОВСС = 5,17) негативната развръзка („Разочарованието за отсъствието беше голямо…“) е съчетана със саморефлексия и чувство за отговорност: „Осъзнах, че съм по-добър от него… Това ме направи по-силен и мотивиран.“ В случай 199 (ОВСС = 6,00) неблагоприятният изход („…дълг към банката…“) не води до демотивация благодарение на съгласуваност с възприетите разбирания за справедливост: „Аз също имам сестра… тази връзка за мен е много по-скъпа от пари и имане.“

Пълната серийна връзка Позитивно себепредставяне – Разрешаване – Развръзка – Мотивация (β = 0,082, p = 0,050) показва, че при високо ОВСС разказът се организира като последователен процес, в който съгласуваното с образа за себе си усилие за справяне води до удовлетворителен резултат и поддържана готовност за действие. В случай 175 (ОВСС = 4,83) активната позиция („Реших, че е време да започна работа…“) преминава през целенасочено действие („…да поговорим лице в лице…“) и достига до положителен резултат („Впоследствие намерих своята идеална работа.“), като мотивацията е експлицитно изразена („Не позволих на случката да ме демотивира, а напротив.“).

Негативната връзка през Развръзка (β = –0,313, p = 0,005) показва, че когато финалът остава негативен и липсва ключовото позитивно себеописание, високото ОВСС е свързано с намалена актуална мотивация.

В обобщение, мотивацията при високо ОВСС зависи от съгласуваността между възприетите ценности, личния образ, действията и резултата, като последователната структура поддържа ангажираността, докато негативният финал при липса на такава консистентност е свързан със занижена мотивация.

Позитивните чувства са положително свързани с ОВСС индиректно, като тенденция през Позитивното себепредставяне и значимо през серийната последователност Позитивно себепредставяне – Разрешаване – Развръзка, при липса на значим директен и тотален ефект (Таблица 3.6.2).

Пълната серийна връзка Позитивно себепредставяне – Разрешаване – Развръзка – Позитивни чувства (β = 0,088, p = 0,047) показва, че когато човек с високо ОВСС описва себе си положително, предприема действия за разрешаване и достига до удовлетворителен финал, разказът по-често се свързва с положителни чувства. В случай 279 (ОВСС = 5,00) позитивното себепредставяне се проявява като нагласа: „Аз съм

човек, който не мисли за лошите неща и бързо ги забравям…“. Справянето е успешно („…приближих се към възрастната жена и я успокоих“

Таблица 3.6.2. Връзки ОВСС - Позитивни чувства

Връзка ОВСС → Поз. чувства	β	p
директен	0,108	0,373
общ индиректен	-0,165	0,197
тотален	-0,057	0,629
чрез Поз. себепредставяне	0,097	0,063
чрез Поз. себепредставяне → Разрешаване	-0,045	0,095
чрез Поз. себепредставяне → Разрешаване → Развръзка	0,088	0,047
чрез Развръзка	-0,334	0,009

Пълната серийна връзка Позитивно себепредставяне – Разрешаване – Развръзка – Позитивни чувства (β = 0,088, p = 0,047) показва, че когато човек с високо ОВСС описва себе си положително, предприема действия за разрешаване и достига до удовлетворителен финал, разказът по-често се свързва с положителни чувства. В случай 279 (ОВСС = 5,00) позитивното себепредставяне се проявява като нагласа: „Аз съм човек, който не мисли за лошите неща и бързо ги забравям…“. Справянето е успешно („…приближих се към възрастната жена и я успокоих“), което води и до положителни емоции: „Тази жена наистина беше благодарна…“.

Обратната връзка през Развръзка (β = –0,334, p = 0,009) показва, че когато финалът остава негативен и липсва позитивно себепредставяне или опит за разрешаване, високото ОВСС е свързано с по-ниска вероятност от преживяване на положителни емоции.

В обобщение, при високо ОВСС вероятността за положителни емоции се повишава, когато са налице позитивно себепредставяне, действия за справяне и удовлетворителен финал, а при отрицателна развръзка без такава последователност тя намалява.

Позитивната поука не показва статистически значими връзки с ОВСС, нито директни, нито индиректни (Таблица 3.6.3). Връзките сочат тенденция в посока, аналогична на тази при мотивацията и позитивните чувства, като по-високото ОВСС се асоциира с по-голяма вероятност за позитивна поука, когато в разказа присъстват позитивно себепредставяне, разрешаване и удовлетворителен финал, но без да достига статистическа значимост.

Таблица 3.6.3. Връзки ОВСС - Позитивна поука

Връзка ОВСС → Поз. поука	β	p
директен	0,146	0,397
общ индиректен	-0,190	0,331
тотален	-0,044	0,659

Таблица 3.6.4 Връзки ОВСС - Демотивация

Връзка ОВСС → Демотивация	β	p
директен	-0,709	0,041
общ индиректен	0,531	0,061
тотален	-0,178	0,180
чрез Развръзка	0,550	0,056

Демотивацията е свързана с ОВСС по двупосочен модел (Таблица 3.6.4). От една страна се наблюдава значим защитен директен ефект (β = –0,709, p = 0,041), като по-високото ОВСС може да предпазва от отказ от действие или отдръпване дори при неблагоприятен изход, функционирайки като стабилизираща структура, поддържаща ангажираност въпреки преживяното нарушение. От друга страна, чрез Развръзката се проявява противоположна зависимост, близка до статистическа значимост (β = 0,550, p = 0,056): когато историята завършва негативно и липсват позитивно себепредставяне или опит за разрешаване, високото ОВСС е свързано с по-голяма вероятност от актуална демотивация.

Примерите, в които липсват както позитивно себепредставяне, така и успешен опит за разрешаване, съответстват на този модел. В случай 22 (ОВСС = 4,67) преживяната несправедливост („…ме направи по-недоверчива към хората“), в случай 69 (ОВСС = 4,58) („…доведе до отдръпване от моя страна“), в случай 265 (ОВСС = 4,17) е актуална („…и до днес… ме е страх…“).

Негативните чувства са свързани с ОВСС по двупосочен модел (Таблица 3.6.5). От една страна е налице значим отрицателен директен ефект (β = –0,543, p = 0,024), което показва, че по-високото ОВСС директно намалява вероятността от продължаващи негативни емоции. От друга страна чрез Развръзката се проявява противоположна зависимост (β = 0,479, p = 0,031), като когато историята завършва негативно и липсват позитивно себепредставяне или опит за разрешаване, високото ОВСС е свързано с по-голяма вероятност от актуално преживявани негативни чувства.

Гранично значимата серийна връзка Позитивно себепредставяне – Разрешаване – Развръзка (β = –0,126, p = 0,093) е аналогична по значение на наблюдаваната при позитивните чувства.

Таблица 3.6.5 Връзки ОВСС – Негативни чувства

Връзка ОВСС → Нег. чувства	β	p
директен	-0,543	0,024
общ индиректен	0,511	0,030
тотален	-0,032	0,732
чрез Поз. себепредставяне → Разрешаване → Развръзка	-0,126	0,093
чрез Развръзка	0,479	0,031

В случаите, при които липсват позитивно себепредставяне и успешно разрешаване, съответстват на връзката през развръзка, негативните чувства остават актуални. В случай 232 (ОВСС = 5,83) участникът споделя „Набеждаваха ме в нещо, което не бях извършила…В душата ми сви гнездо обидата. Бях дълбоко наранена.“ В случай 258 (ОВСС = 4,83) „…бяхме наказани с намаляване на заплатата… бяхме много ядосани и разочаровани.“

Негативната поука е свързана с ОВСС амбивалентно — стабилизиращо директно и отрицателно, когато изходът на преживяването остава в противоречие с очакванията за справедливост (Таблица 3.6.6). От една страна е налице значим отрицателен директен ефект (β = –0,553, p = 0,006), което показва, че по-високото ОВСС директно намалява вероятността от формиране на негативни обобщения. От друга страна чрез Развръзката се проявява противоположна зависимост (β = 0,498, p = 0,008): когато историята завършва негативно и липсват позитивно себепредставяне или опит за разрешаване, високото ОВСС е свързано с по-голяма вероятност от негативна поука. Гранично значимата серийна връзка Позитивно себепредставяне – Разрешаване – Развръзка (β = –0,131, p = 0,050) е аналогична по значение на наблюдаваната при връзките с Мотивация и Позитивни чувства. Пътят Позитивно себепредставяне – Разрешаване при контролирана Развръзка (β = 0,111, p = 0,057) вероятно отразява случаи на неуспешен опит за справяне, при които негативният финал остава непроменен и е по-вероятно да бъде интерпретиран отрицателно.

В случаите, в които липсва компенсаторна рамка се наблдават песимистични обобщения. В случай 60 (ОВСС = 5,00) „…бъдещите лекари не са завършили заради знания… т.н. ‘купени дипломи’.“, в случай 112 (ОВСС = 4,58) „…безразлично

поведение на лекарите.“. В случай 288 (ОВСС = 5,67) „Раздвоените възгледи на роднините пораждат травми.“.

Таблица 3.6.6. Връзки ОВСС - Негативна поука

Връзка ОВСС → Негативна поука	β	p
директен	-0,553	0,006
общ индиректен	0,461	0,013
тотален	-0,091	0,366
чрез Поз. себепредставяне → Разрешаване	0,111	0,057
чрез Поз. себепредставяне → Разрешаване → Развръзка	-0,131	0,050
чрез Развръзка	0,498	0,008

В случаите, в които липсва компенсаторна рамка се наблдават песимистични обобщения. В случай 60 (ОВСС = 5,00) „…бъдещите лекари не са завършили заради знания… т.н. ‘купени дипломи’.“, в случай 112 (ОВСС = 4,58) „…безразлично поведение на лекарите.“. В случай 288 (ОВСС = 5,67) „Раздвоените възгледи на роднините пораждат травми.“.

Убеждаването е свързано с ОВСС индиректно чрез Позитивното себепредставяне (β = 0,161, p = 0,044), при липса на директен и тотален ефект (Таблица 3.6.7). Това показва, че ОВСС не увеличава директно вероятността от убеждаване, но когато е съчетано с позитивно себепредставяне, подкрепя желанието разказът да действа като послание към другите.

Таблица 3.6.7. Връзки ОВСС – Убеждаване

Връзка ОВСС → Убеждаване	β	p
директен	0,012	0,925
общ индиректен	0,050	0,654
тотален	0,062	0,501
чрез Поз. себепредставяне	0,161	0,044

Примерите съответстват на тази зависимост. В случай 199 (ОВСС = 6,00) позитивното себепредставяне („Аз също имам сестра… тази връзка за мен е много по-скъпа от пари и имане.“) е съчетано с ясно изразен апел: „…да си дадат сметка, че в живота не всичко е пари.“ В случай 204 (ОВСС = 5,67) положителната самооценка е свързана с поемане на отговорност („Това ме научи да поемам отговорност…“), а желанието за въздействие е насочено към участниците в събитието: „Бих искал момчето

и неговите родители да чуят тази история…“. В случай 117 (ОВСС = 5,67) стабилната нагласа („…винаги аз подреждах.“) е придружена от стремеж към промяна у другия: „Бих искала тя да чуе това и да стане по-отговорна.“

В **обобщение**, връзките между ОВСС и актуалните последствия очертават амбивалентен модел, при който ефектите зависят от съгласуваността между елементите на разказа. Положителните последствия – мотивация, позитивни чувства и в по-малка степен позитивна поука – се проявяват, когато разказът следва последователността позитивно себепредставяне – действие – удовлетворителна развръзка. Когато тази структура липсва и историята завършва негативно, високото ОВСС е свързано с по-голяма вероятност от демотивация, негативни чувства и негативна поука. Така ОВСС функционира като рамка, която усилва актуалното значение на преживяната несправедливост според това доколко личният образ, усилията и резултатът са съгласувани, а нарушаването на тази последователност увеличава чувствителността към несправедливия изход.

3.7 Сравнение между личното и общото вярване в справедлив свят в отношенията им към актуалните последствия

В обобщение, личното (ЛВСС) и общото (ОВСС) вярване в справедлив свят изпълняват различни, но допълващи се функции при организацията на разказа и при формирането на актуалните последствия. ЛВСС действа предимно като емоционално-регулативна система, докато ОВСС функционира като социално-нормативна рамка, поддържаща съгласуваност между личния образ, действията и резултата.

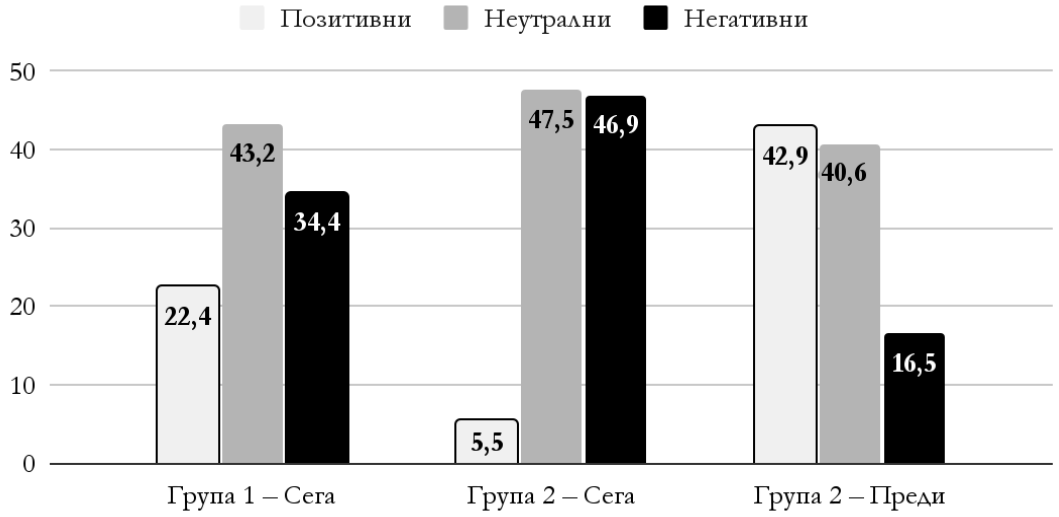
При ЛВСС решаваща е посоката на развръзката. Позитивният финал води до мотивация и положителни емоции, а негативният — до демотивация, негативни чувства и отрицателни поуки. Така ЛВСС усилва значението на преживяната несправедливост според благоприятността на края, като регулира преживяването на контрола и личната компетентност.

При ОВСС определяща е не посоката на финала сама по себе си, а позитивния и съобразен с приети норми образ на себе си и съгласуваните с него действия и удовлетворителен резултат. Положителните последствия се проявяват при последователност между тези елементи, докато при нейното отсъствие и при негативен финал високото ОВСС е свързано с демотивация, негативни емоции и негативна поука.

В този смисъл ОВСС поддържа нормативна консистентност, но повишава чувствителността към нарушената справедливост, когато редът не е възстановен.

ЛВСС предпазва чрез надежда и лична активност и насочва как се преживява несправедливостта, а ОВСС чрез принципна последователност и води към осмисляне в стабилен образ за себе си. Взаимодействието между тях очертава динамиката между емоционалната устойчивост и нормативната консистентност в начина, по който хората интерпретират и разказват преживените несправедливости.

3.8. Възприятие на индивида за актуалната социална ситуация

Фигура 3 Разпределение на оценките на социалната ситуация.

За да се опише възприятието на актуалната социална ситуация, участниците оценяват обществения контекст чрез свободен избор на прилагателни, групирани по валентност (позитивни, неутрални, негативни). Оценени са три контекста: социалната ситуация през 2019 г. (група 1, „преди пандемията“), през 2020 г. (група 2, „по време на пандемията“), както и ретроспективните оценки на група 2 за периода „преди“ (фигура 3).

Преди пандемията позитивните прилагателни представляват 22,4% от изборите, а по време на пандемията спадат до 5,5%, което показва ясна промяна към по-негативна оценка на средата. Негативните описания се увеличават от 34,4% на 46,9%, докато неутралните остават относително стабилни (около 43–47%). Това показва преход от

умерено позитивна към по-отчетливо негативна емоционална рамка при запазване на общата структура на оценяване.

Броят избрани прилагателни е най-нисък при ретроспективните оценки (M = 5,9), а най-висок по време на пандемията (M = 9,0), което сочи по-емоционално ангажирано и многопластово възприемане в периоди на по-голяма несигурност.

Най-често избираните думи и в двата периода са „неясна“, „нестабилна“, „тревожна“, „непредсказуема“ и „сложна“ (Таблица 3.8.1). Съставът на водещите категории остава сходен, но честотите се изместват към по-силно негативни и емоционално натоварени описания през 2020 г. Основната когнитивна рамка се запазва, а промяната се проявява в интензивността на преживяването.

Таблица 3.8.1 Най-често избирани оценки 2019 - 2020 г.

Ранг	Прилагателно (2019) – %	Промяна позиция 2019→2020	Прилагателно (2020) – %
1	неясна – 7.8	1→1	неясна – 9.9
2	непредсказуема – 7.6	2→4	нестабилна – 9.1
3	нестабилна – 7.1	3→2	тревожна – 9.0
4	сложна – 6.6	4→5	непредсказуема – 8.8
5	тревожна – 6.2	5→3	сложна – 8.3
5	особена – 6.2	5→5	особена – 8.3

Ретроспективните оценки (Таблица 3.8.2) очертават ясно по-позитивен профил: думи като „нормална“, „благоприятна“, „поносима“ и „обещаваща“ са значително по-чести в описанията на периода „преди“, отколкото в текущите оценки на същите участници. Това показва отчетлива идеализация на миналото, което се възприема като по-сигурно и подредено в сравнение с настоящето.

Таблица 3.8.2 Оценки за ситуацията преди пандемията

Ранг Преди	Прилагателно	Група 2 (2020) — Преди %	Група 2 (2020) — Сега %	Група 1 (2019) — Сега %
1	нормална	13,1	0,8	3,7
2	благоприятна	9,6	0,5	3,2
3	поносима	9,5	2,6	5,5
4	обещаваща	6,9	0,9	2,3
5	радваща	5,8	0,5	3
6	печеливша	4,9	0,4	1
7	освобождаваща	4,7	0,7	1,9

В обобщение, динамиката на прилагателните показва относително стабилна когнитивна структура на оценяване, съчетана със значима промяна в емоционалния тон – от умерено неутрален към по-негативен и тревожен в условията на пандемична несигурност.

3.9.Вярване в справедлив свят и възприятие на индивида за актуалната социална ситуация

Целта на този раздел е да се проследи дали личното (ЛВСС) и общото (ОВСС) вярване в справедлив свят се свързват с начина, по който участниците оценяват социалната действителност чрез асоциативния тест.

3.9.1 Корелация ЛВСС- брой прилагателни

Показател	Група 1 — Сега	Група 2 — Сега	Група 2 — Преди
Брой изсл. лица	83	117	117
Позитивни	r=0.048, p=0.663	r=0.037, p=0.689	r=0.031, p=0.736
Неутрални	r=0.167, p=0.131	r=0.040, p=0.672	r=-0.019, p=0.835
Негативни	r=-0.127, p=0.251	r=-0.148, p=0.111	r=0.052, p=0.576
Общ брой прилагателни	r=-0.008, p=0.941	r=--0.074, p=0.426	r=0.042, p=0.651

Корелациите са изчислени между ЛВСС/ОВСС и броя на позитивни, неутрални и негативни прилагателни във всеки от трите контекста (Група 1 „сега“, Група 2 „сега“, Група 2 „преди“).

Корелациите между ЛВСС и всички показатели за оценка на социалната ситуация са ниски и статистически незначими. Това показва, че личното вярване в справедлив мир не е свързано с емоционалния тон или с обобщеността на оценките на социалната среда. ЛВСС остава относително автономна диспозиция, която не се проектира пряко върху моментните възприятия.

Таблица 3.9.2 Корелация ОВСС - брой прилагателни

Показател	Група 1 — Сега	Група 2 — Сега	Група 2 — Преди
Брой изсл. лица	83	117	117
Позитивни	r=0.149, p=0.179	r=-0.012, p=0.899	r=0.238, p=0.001 **
Неутрални	r=0.157, p=0.157	r=0.220, p=0.017 *	r=0.008, p=0.933
Негативни	r=-0.054, p=0.628	r=0.017, p=0.857	r=-0.102, p=0.272
Общ брой прилагателни	r=-0.123, p=0.267	r=0.115, p=0.216	r=0.114, p=0.222

При ОВСС се наблюдават две значими, макар и слаби зависимости, които са умерена положителна връзка с неутралните описания в актуалната ситуация (r = .220), както и положителна връзка с позитивните ретроспективни описания (r = .238).

Това сочи, че участниците с по-високо ОВСС са склонни да възприемат настоящата среда по-умерено и балансирано, а миналото — по-положително. ОВСС се проявява като когнитивна рамка, поддържаща известна предвидимост и смислова консистентност в оценката на социалната реалност.

В съпоставка ЛВСС и ОВСС показват различни модели на връзка с оценките: ЛВСС не е свързано с нито един от показателите и се проявява като стабилна лична позиция, независима от конкретния социален контекст, а ОВСС е свързано с по-умерени оценки в настоящето и по-позитивни ретроспективни описания, което очертава тенденция за поддържане на когнитивна предвидимост и положителна реконструкция на миналото.

В обобщение, ЛВСС регулира личното усещане за ред и стабилност, докато ОВСС структурира начина, по който индивидът възприема социалната среда, като поддържа по-балансирани настоящи оценки и по-положителен образ на миналото.

3.10. Изводи от изследването

Резултатите от изследването очертават последователна тенденция, която потвърждава основното теоретично разбиране за вярването в справедлив свят (ВСС) като имплицитен мотив с регулативна и защитна функция. Наблюдаваните зависимости между личното и общото вярване и структурните особености на разказите показват, че ВСС действа като дълбоко интегрирана система, която организира начина, по който индивидът придава смисъл на преживяното. Мотивът за справедливост се проявява в начина, по който личният опит се структурира и разказва, а ВСС може да бъде разглеждано като вътрешен регулатор, който свързва процесите на интерпретация, емоционална реакция и запазване на вярата в справедлив ред в света. В този контекст класическите концепции на Лернер (Lerner, 1977) и Далбърт (Dalbert, 1999, 2001) за мотива за справедливост като сложна когнитивно-емоционално-мотивационна структура, чиято основна цел е поддържане на ред, предвидимост и взаимност в социалните отношения, намират емпирично потвърждение.

Настоящото изследване надгражда тази постановка, като показва нейните проявления на равнище наративна организация. Мотивът за справедливост се проследява в начина, по който се организира и осмисля личният опит, и така се потвърждава неговото имплицитно функциониране. Показано е, че той действа като принцип на селекция и организация на автобиографичния опит, което е процес, чрез който индивидът не само вярва, че светът е справедлив, но и го разказва като такъв. На този фон мотивът за справедливост, който в предходни изследвания е изучаван предимно индиректно - чрез корелации на скалови измервания на ВСС с показатели на благополучие, справяне или склонност към обвиняване на жертвата (Furnham, 2003; Dalbert, 1999), - тук се разкрива чрез самата структура на автобиографичните разкази.

В този смисъл личното вярване в справедлив свят (ЛВСС) се проявява като принцип на структуриране на разказа чрез смислово затваряне. Наблюдаваната наративна организация е в съзвучие с резултатите, докладвани в български контекст. В емпирично изследване (Таир, 2023) се установява, че ЛВСС функционира като адаптивен ресурс, свързан с по-високи нива на психологично благополучие („процъфтяване“) и удовлетвореност от живота, независимо от ценностни ориентации и демографски характеристики. Авторът подчертава, че тази адаптивност се реализира чрез доверие и асимилация на несправедливостта, процеси, които подпомагат интеграцията на негативния опит в стабилна личностна структура. Настоящото изследване допълва тази картина, като показва имплицитното, наративно проявление на мотива за справедливост като фактор, който поддържа реда и кохерентността на личната история.

Имплицитният мотив за справедливост в разглежданите разкази се проявява като тенденция към смислова затвореност, търсене на ред и личностна консистентност с ценностите. При високото ЛВСС това се реализира чрез стремеж към позитивна развръзка, която възстановява усещането за ред, докато при високото ОВСС същият мотив се проявява чрез запазване на ценностна последователност на поведението и позитивно себепредставяне, дори когато събитието остава негативно или нерешено. И в двата случая се разкрива защитна функция в посока поддържане на вътрешна кохерентност и редуциране на несъответствието между преживяването и убеждението, че светът е подреден и предвидим. Така теоретичните постановки на Лернер и Далбърт намират потвърждение в настоящото изследване.

Едновременно с това резултатите прецизират разбирането за адаптивността на двете форми на вярването. Класическите изследвания показват, че ЛВСС е свързано с емоционално благополучие, позитивен афект и самоуважение, докато ОВСС не показва подобни връзки и може да бъде асоциирано с по-негативни социални нагласи (Dalbert, 1999; Sutton, Stoeber & Kemmelmeier, 2017). Тук се установява, че адаптивността на общото вярване е от различен порядък, който не е толкова афективен, колкото свързан с идентичността. ОВСС може да поддържа стабилността на представата за себе си и ценностната консистентност на поведението, независимо от конкретния резултат. Това може да се разглежда като форма на адаптация, която действа извън измеренията на субективното благополучие, но е свързана с устойчивост на образа за себе си и съхранение на личните ценностни ориентири.

По този начин се очертава допълнително различие между двете форми на ВСС. ЛВСС изглежда да има афективно-регулативна функция, свързана със стремеж към справедлив финал и преживяване на удовлетвореност, докато ОВСС има по-скоро социално-нормативна функция, ориентирана към поддържане на ценностно съгласувана последователност и предсказуемост на социалните взаимодействия. И двете заедно изпълняват регулативна роля в поддържането на личната и социалната кохерентност, като активират различни аспекти на мотивационната система. ЛВСС мотивира специфични начини на интерпретация на опита, ориентирани към възстановяване на реда и контрола (Hafer & Rubel, 2015), а ОВСС се свързва с по-силно нормативно регулиране на поведението (Sutton, Stoeber & Kemmelmeier, 2017), което в настоящите резултати се изразява във възприето за консистентно поведение.

Потвърждава се също, че ниските стойности на ЛВСС се свързват с преживяване на безпомощност (Dalbert, 2001) при липса на смислово затваряне на историята. Когато не се постига удовлетворителна развръзка, имплицитният мотив за справедливост остава възпрепятстван, което се проявява в актуални последствия като негативен емоционален тон и намалена мотивация за действие. Това подкрепя разбирането за защитната функция на мотива и зависимостта между неговото действие и субективното чувство за ред и контрол.

Получените резултати са в съзвучие с концепциите, които разглеждат ВСС като механизъм за смислова интеграция на опита (Conway & Pleydell-Pearce, 2000;Woike, 2008). Подобно на имплицитните мотиви за близост, власт и постижение, които се проявяват в типични теми и структури на личния разказ (McAdams, 1982; Woike, 2008),

мотивът за справедливост действа като организатор на автобиографичната памет, който структурира спомена около идеята за ценностен ред и възстановяване. Така имплицитният мотив, защитаващ вярването в справедливостта, не се ограничава до когнитивни преценки, а определя самата форма на разказа, чрез който човек осмисля и интегрира своя опит.

Постигнатите резултати очертават вярването в справедлив свят като специфичен имплицитен мотив, различен от останалите по своята защитна насоченост. Докато мотивите за близост, власт и постижение са насочени към реализиране на вътрешни потребности, мотивът за справедливост е по-скоро консервативен и стабилизиращ, като неговата функция е да възстанови нарушената предсказуемост на социалния ред и да съхрани чувството за вътрешна и външна цялостност. Той действа като система за саморегулация, която предпазва от разпадане на личния договор между човека и света и се проявява едновременно когнитивно, емоционално, мотивационно и наративно, в начина, по който човек придава ценностна причинна структура на опита си.

Тази многоизмерност вероятно определя различните форми на адаптивност на ВСС. При ЛВСС адаптивният ефект се проявява, когато събитията се тълкуват като справедливо завършени и се поддържат надежда и позитивен афект, предимно на емоционално равнище. При ОВСС адаптивността има по-абстрактен характер, като осигурява ценностна устойчивост и предсказуемост на собствените действия, дори когато външните резултати не носят удовлетворение. Това различие подсказва, че двете форми на вярването се разгръщат в различни аспекти на мотивационната система, като личното ВСС е по-свързано с емоционална устойчивост, докато общото действа като ценностна рамка, в която тази устойчивост става възможна.

В този смисъл вярването в справедлив свят се явява свързващо звено между когнитивната, емоционалната и мотивационната регулация. То действа едновременно като механизъм за обяснение на събитията и за поддържане на личната стабилност, като ги прави разбираеми. Когато това е нарушено, мотивът се активира, за да възстанови усещането за справедливост. Подобна динамика намира естествен израз в структурата на автобиографичния разказ, където самият акт на разказване може да бъде форма на възстановяване на реда. Чрез него индивидът превръща случилото се в смислово подредена история, в която причините и последиците възвръщат очакваната логика на света.

Резултатите потвърждават, че ВСС не е само измерима нагласа, а дълбоко вграден организиращ принцип на опита, който определя не само какво се мисли за справедливостта, но и как тя се преживява и разказва. ВСС структурира начина, по който се подреждат действията, оценките и емоционалните реакции, и задава вътрешен модел на ред, който се възстановява чрез осмисляне. Така то може да бъде разглеждано не само като индивидуална черта, а и като сюжетен модел, чрез който човек поддържа непрекъснатост и смисъл.

От тази перспектива ВСС може да се разглежда и като нормативен сюжетен модел на автобиографичния разказ. То функционира като културно и личностно вграден сценарий, който определя какво се включва в разказа, какво се преживява като нарушение, какво се счита за ред и как се постига неговото възстановяване. Тази наративна перспектива позволява да се проследи как имплицитният мотив за справедливост преминава от защитна функция към функция на конструиране на смисъл, свързвайки индивидуалната мотивация с културните модели за ред и причинност.

Настоящите резултати предполагат, че ВСС функционира едновременно като мотивационна и като структурираща личния разказ система. В мотивационен план то поддържа предсказуемостта на социалния ред, а в наративен план кохерентността на личната история. При по-високо ЛВСС това се проявява като стремеж към завършеност и позитивен край, а при по-високо ОВСС като последователност и придържане към възприети ценности. Имплицитният мотив за справедливост действа като организиращ разказа принцип, който поддържа стабилността на Аз-а дори при неблагоприятни събития. Тази функция може да бъде концептуализирана в съгласие с моделите на Конуей и Плейдъл-Пиърс (Conway & Pleydell-Pearce, 2000), Брюнер (Bruner, 1991), Макадамс (McAdams, 2001, 2009, 2015), както и с класическите идеи за сюжет, компликация и развръзка (Labov & Waletzky, 1967; Habermas, 2015).

ВСС задава именно такава сюжетна логика на справедливостта, в която компликацията представлява ценностно нарушение, а развръзката възстановяване на реда, независимо дали то е фактическо или символично. При високо ЛВСС тази логика се реализира чрез „спасителни“ истории с положителен изход, а при високо ОВСС чрез поддържане на личната ценностна система, дори когато резултатът не носи удовлетворение. В съответствие с вижданията на Брюнер (Bruner, 1991) и Сарбин (Sarbin, 1986) разказите имат нормативен характер, като придават смисъл чрез

свързване на нарушението на реда с неговото възстановяване. Така ВСС действа като културно споделян модел, който едновременно е нормативен и когнитивно-мотивационен.

Вярването в справедлив свят може да се определи като структура, която свързва равнището на характеристичните адаптации с това на наративната идентичност, тъй като едновременно изразява устойчива мотивационна нагласа и осигурява смислова рамка за интегриране на личния опит. При ОВСС тази функция се проявява чрез акцент върху спазване на норми, а при ЛВСС чрез акомодационно осмисляне на преживяното и стремеж към завършеност (Adler et al., 2016). Следователно личното ВСС е по-свързано с разкази на израстване и завършване, докато общото със стабилност и ценностна непротиворечивост. Моралните схеми и ценности, които МакАдамс (McAdams, 2009, 2015) определя като характеристични адаптации, се вписват в тази логика.

При високи нива на ВСС редът може да бъде възстановен дори символично, чрез морална оценка или вътрешно осмисляне на несправедливостта. Това обяснява защо при високо вярване дори негативни събития могат да бъдат интегрирани в положителна автобиографична рамка, докато при ниско вярване историята остава отворена и неосмислена. Класическата наративна структура, в която оценката и развръзката са част от цялостен разказ (Labov & Waletzky, 1967; Habermas, 2015), се оказва особено чувствителна към влиянието на ВСС, като самото вярване определя какви форми на нарушение са мислими и кои пътища за възстановяване на реда са приемливи.

ВСС може да се определи като имплицитен наративен мотив, който свързва когнитивната и мотивационната организация на опита с културно-нормативната логика на разказа. То може да бъде описано като сюжетен модел на ценностна кохерентност, чрез който личността интегрира нарушенията на очаквания ред и възстановява чувството за идентичност и предсказуемост. Така ВСС не действа само като индивидуално убеждение, а и като универсален механизъм за поддържане на смисъл, чрез който човек прави света отново разбираем и подреден.

Допълнителният анализ на обобщената оценка на социалната ситуация потвърждава разграничението между личното и общото вярване в справедлив свят, установено в анализа на разказите. Наблюдава се последователна тенденция общото вярване да се свързва с по-умерени и неутрални формулировки в настоящите описания на социалната среда и с по-позитивна реконструкция на миналото. Тази тенденция

може да се интерпретира като когнитивен аналог на нормативната функция, която ОВСС изпълнява и в наративните структури, свързана със стремеж към запазване на глобална предвидимост в контекст на социална несигурност. Отсъствието на аналогични връзки при личното вярване подкрепя идеята, че ЛВСС функционира предимно като вътрешен емоционално регулативен ресурс, докато ОВСС подпомага когнитивното овладяване на социалната несигурност, като представя средата като подредена и предвидима.

В този контекст получените резултати подкрепят формулираните хипотези за ролята на вярването в справедлив свят в организацията и осмислянето на автобиографичния разказ за преживяна несправедливост. Потвърждава се допускането, че личното и общото вярване оказват различно влияние върху психологическите измерения на разказа, като личното вярване се свързва със стремеж към смислово затваряне и емоционална регулация, а общото с поддържане на ценностна последователност и позитивно себепредставяне. Подкрепя се и очакването, че общото вярване има отношение към възприемането на актуалната социална ситуация, докато при личното вярване подобни зависимости не се установяват, което е в съзвучие с разграничението между тяхната функционална насочено

Обобщение

В обобщение, резултатите от дисертационното изследване показват, че вярването в справедлив свят функционира като имплицитен мотив, който организира начина, по който индивидът интерпретира и осмисля преживяната несправедливост в автобиографичния си разказ. Личното вярване в справедлив свят се проявява като вътрешен емоционално-регулативен ресурс, свързан със стремеж към смислово затваряне на разказа чрез позитивна развръзка, докато общото вярване изпълнява социално-нормативна функция, ориентирана към поддържане на ценностна последователност и стабилна позитивна представа за себе си. Получените резултати потвърждават, че двата аспекта на вярването изпълняват различни, но допълващи се регулативни функции и оказват влияние върху структурата на разказа и върху актуалните психологически последствия от преживяната несправедливост.

НАУЧНИ ПРИНОСИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Научният принос на дисертационното изследване може да бъде отчетен на теоретично, методологично, емпирично и практическо ниво.

В теоретичен план се систематизират и допълват основните насоки в разбирането за вярването в справедлив свят (ВСС) като личностна диспозиция и имплицитен мотив с регулативна и защитна функция. Чрез предложения оригинален авторски модел се разширява разбирането за ВСС чрез: 1) наративния подход и проучване на регулативния потенциал по отношение на субективната интерпретация на преживявана несправедливост и селективността при припомнянето и презентирането на опита; 2) интерпретативния подход и проучване на възприятията и оценките на индивида за конкретна социална ситуация, отличаваща с определен провокативен потенциал спрямо справедливостта.

На методологично ниво се разширява рамката на количествените изследвания на ВСС с качествен подход чрез адаптиране и прилагане на оригинална схема за категоризиране на автобиографични разкази, позволяваща системно проследяване на ролята на ВСС в структурата на личните истории. Чрез структурно моделиране (SEM) са проверени сложни медиационни модели, обхващащи диспозиционните вярвания, наративните структури и различни видове последствия, с което се допълва изследването на наративите. Новоразработената схема демонстрира висока интеркодираща съгласуваност, което я прави приложима за бъдещи наративни изследвания.

Резултатите от реализираното емпирично изследване обогатяват наличните изследвания в българска социокултурна среда, доказвайки че вярването в справедлив свят функционира не само като самоотчетна нагласа, но и като дълбоко интегрирана смислообразуваща структура, която организира селекцията и интерпретацията на автобиографичния материал. Мотивът за справедливост се проявява чрез начина, по който индивидът конструира оценката си, описва действията и извежда последствията от преживяното. Личното вярване в справедлив свят изпълнява вътрешнорегулативна функция (смислово и емоционално интегриране), докато общото вярване в справедлив свят изпълнява социално-нормативна роля (поддържане на усещането за ред и предвидимост).

В научно-приложен план изработената схема и аналитична процедура могат да се използват за изследване на други личностни вярвания и мотивационни системи, които се проявяват в автобиографичните разкази. Комбинацията между схемата за

категоризиране, наративния анализ и SEM предлага приложим модел за оценка на адаптивни и неадаптивни начини на интерпретация на несправедливи преживявания. Резултатите предоставят основа за разработване на интервенции, насочени към възстановяване на смисъла, чувството за контрол и емоционалната регулация след преживяна несправедливост.

Публикации по темата на дисертационния труд

Драганов, Л. Р. (2020). Вярването в справедлив свят и наративният подход към личността. В: К. Стойчева (ред.), *Сборник доклади на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки*: *Том 1. Социалните процеси като предизвикателство за индивида и общностите* (с. 149-153). София: Българска академия на науките, Институт за изследване на населението и човека. ISSN 2683-0868 (Online)

Драганов, Л. Р. (2021). Различия при интерпретацията на преживяна несправедливост в зависимост от изразеността на личното вярване в справедлив свят. В К. Стойчева (ред.), *Сборник доклади на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки: Том 2. Кризата: индивидуални и социални проекции* (с. 72–76). София: Българска академия на науките, Институт за изследване на населението и човека. ISSN 2683-0868 (Online)

Драганов, Л. Р. (2021). Различия на жизнени истории и лично вярване в справедлив свят. В: С. Джонев, В. Стоянов, Г. Карастоянов, Е. Герганов, Е. Таир, Й. Зографова, К. Гайдаров, М. Бакрачева, П. Калчев, Р. Георгиева, & Т. Янчева (ред.), *Българско списание по психология: Доклади от IX Международен конгрес по психология* (с. 135-143). София: Дружество на психолозите в Република България. ISSN 0861-7813.